

A Z E R B A Y C Â N

Dr. Coşkun ALPTEKİN

Yüzyılımızın başlarında, Guy Le Strange tarafından hazırlanmış «*The Lands of Eastern Caliphate*», ortaçağda İslâm fethinden Temür Beg zamanına kadar, İspanya ve Kuzey Afrika dışında kalan İslâm ülkelerinin tarihi coğrafyasını incelemektedir (1905). İkinci baskısı 1930, üçüncüsü 1965 da yapılan bu eserin, arapçaya da tercüme edilmesi, aradan uzun bir zaman geçmesine rağmen, değerini hâlâ muhafaza ettiğini gösterir. Bugün bile Türklerin yaşadığı bu bölgenin, tarihimize bakımından ehemmiyeti malumdur. Son baskısından tercümesini verdiğimiz «Azerbâycân» bölgesi, eserin XI. faslı olup, 159-171 inci sayfalarını kapsamaktadır.

Coşkun ALPTEKİN

Urmiye gölü. Tebrîz. Serâv. Marâğa ve ırmakları. Peseva ve Uşnu. Urmiye şehri ve Selmâs. Hoy ve Merend. Nahçivân. Aras üzreindeki köprüler. Seblân dağı. Erdebil ve Âlier, Sefid Rûd ve kolları. Mîyânic. Halhal ve Firûzâbâd, Şâl ırmağı ve Şâh-Rûd bölgesi.

Azerbâycân dağlık bölgesinin - çağdaş Farsca'da Azerbicân (a) olarak telaffuz edilir - halifelik zamanındaki ehemmiyeti, Moğol istilasından sonra, ortaçağın sonlarında kazandığı önemden daha

-
- (a) Farsca'daki adın daha eski şekli, Greklerin Atropatene diye tahrif ettikleri bir ad olan Azerbâzegâh idi. Mukaddesi, Azerbâycân, Arrân ve Arminiyye'yi Media dağları (Cibâl) ile Mezopotamya ovalarından (°Aķûr) ayırarak, *İklîm er-Rihâb* «yaylalar bölgesi» diye tasvir ettiği, tek bir eyâleti teşkil eden parça olarak anlatıyor.

az idi. Daha önceki devirde, Horasan yolu ile Cibâl eyâleti (Media) içinden geçilen gidiş-geliş hattının dışında kalması ve şehirlerinden hiç biri pek dikkate değer büyüklükte değil iken, Mukaddesî'ye göre dağları ve yüksek yaylaları çevresinde konuşulan yetmiş aşkın dil ve şivenin de bulunması Azerbâyçân'ın kenarda kalışını artırıyordu.

Müteakip devirlerde, çeşitli şehirler birbiri arkasına eyâlet merkezi durumuna yükseldiler. Önce Abbâsiler'in ilk zamanlarında *Erdebil* (1), arkasından son halifeler zamanında *Tebriz* (2) ön mevkiye geçti. Ancak Moğol istilasından sonra, bir süre için, yerini *Marâğa*'yı (3) bıraktı. Bununla birlikte Tebriz, çok geçmeden İl-Hânlılar çağında önceki ehemmiyetini yine kazandı ise de, ilk Safevi hükümdarları sırasında Erdebil tarafından ikbâlden düşürüldü. Daha sonraki bir tarihte, XI. (XVII.) yüzyılda, Şâh Abbâs tarafından, *İsfahân* (4) bütün İran'ın başkenti yapıldığı ve Erdebil önemden düşmeye başladığı sırada, Tebriz Azerbâyçân'ın başlıca şehri durumunu bir kere daha kazandı ve böylece İran'ın kuzey-batı kesiminde en mühim şehir olarak günümüze kadar geldi.

Eyâletin en fazla anılmaya değer tabii özelliği, kuzeyden güneye uzunluğu 80 mili [128.220 km.] geçen ve en geniş kısmında bunun üçte biri olan eniyle İran'daki en büyük devamlı su tabakasını teşkil eden, *Urmiye gölü*'dür. Tebriz'in batısında bulunur ve adını batı kıyısında yerleşmiş Urmiye (6) şehrinden almıştır. Kaynaklarımız, bu göle çeşitli adlar verirler. Zend Avesta'da *Çaeçasta* denir ve bu eski Farsca şekil gölün Şâh-nâme'de kendisine atıf yapıldığı ve tâ Mustevfî zamanına kadar kullanılan *Çiçest* adıyla muhafaza edilmiştir. IV. (X.) yüzyılda Mes'ûdî ve İbn Hâvkal ona Ermenice'den alınmış ve «Mavi göl» (gaboid o dilde 'mavi' demektir) anlamındaki bir ad olan *Buhayre Kebûzân* diyorlar. İstahrî, Urmiye gölü (Mukaddesî'ce buna uyulmuştur), başka bir şekliyle de, kıyılarında oturan değişik toplumların din dışı [heterodox] inançları yüzünden *Buhayre eş-şurât* «Muteziller gölü» der ve sularını pek tuzlu olarak anlatır. O, tasvirine devamla, [gölün] Urmiye ile Marâğa arasında gidip-gelen kayıklarla dolu bulunduğunu ve kıyılarında bir çok münbit bölgeler olduğunu ilâve eder.

Gölün ortasında, İbn Serapion tarafından *Kebûzân* adası denilen, kayıkçıların yerleştiği küçük bir kasabanın bulunduğu bir ada vardı. İştahrî'ye göre, suları balık ile dolu idi (buna karşılık İbn Hâvkal hiç olmadığını söyler) ve burada, suköpeği (*Kelb*

el-Mâ) diye bilinen acayip bir balık yaşardı. Kış mevsiminde, fırtınalar büyük dalgalar yükseltirdi ve nakliyat çok tehlikeli olurdu. Ebû'l-Fidâ' nezdinde göl, *Buhayre Tilâ* olarak işâret edilmiştir, ancak bu sonuncu adın mâhiyeti bilinmemektedir. Kazvînî, burada istihsal ve büyük ölçüde ihrâç edilen tuz ve tûtiyâ (çinko oksit)'den bahseder. Yukarıda söylendiği gibi, burayı Çiçest gölü diye daha umumi kaydeden Muştavfi, onu *Deryâ-i Şûr* «Tuz gölü» diye de adlandırır, veya başka bir yerde, kuzey kıyısındaki mühim bir kasabanın adına göre, *Tarûc* veya *Tasuc* (6) gölü gibi atıf yapar. O ve Hâfız Ebrû, ikisi de, bir tepeyi tâclandıran, Hûlegû ve diğer Moğol şehzadelerinin gömüldüğü yer olan ve büyük bir kalenin bulunduğu *Şâhâ adası* nı (sular alçaldığı zaman bir yarımada) tebaruz ettirirler. *Şâhâ kalesi*, İbn Miskeveyh'e bakılırsa, Hârûn er-Reşîd'in torunu Mütevekkil'in halifeliği ile ilgili olayları anlattığı sırada, III. (IX.) yüzyılda -daha sonra bu bölgedeki âsî reisler tarafından ele geçirilmiş- iki kaleden, Şâhâ ve *Yekdur*'dan bahsederken, anılmıştır. VII. (XIII.) yüzyılda Hûlegû, -Hâfız Ebrû nun Urmiye gölünün Tilâ kalesi dediği- Şâhâ'yı yeniden inşâ etti ve Bağdâd ile Halifelik eyâletlerinin yağması, bütün hazinelerini burada muhafaza etti. Daha sonra, gömüldüğü yer olan bu kale, Farsca'da *Gûr Kal'a* «Mezâr kalesi» diye biliniyordu ve Hâfız Ebrû Temir zamanında eserini yazdığı sırada, tamamiyle terkedilmiş idi (b).

- (b) Urmiye ismi şimdi genellikle Urûmiye olarak telaffuz edilir ve bu imlâ İbn Serapion [*Jour. R. Asiat. Soc.*, 1895, s. 9 (yazma, British Museum, no. Add. 23379)] tarafından verilir, 25a; İştahrî [*Bibl. Georg. Arab*, I, Leyden 1894], 181, 189; İbn Havkal [*Bibl. Geogr. Arab*, II, Leyden 1894], 289, 247; Mukaddesî [*Bibl. Geogr. Arab*, III, Leyden 1894], 375, 380; Mes'ûdî [*Murûc*, Paris 1861], I, 97; Ebu'l-Fidâ [Reinaud ve De Slane neşri, Paris 1840], 42; Yâ'kût [*Mu'cam'l-Buldân*, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-1873], I, 513; Kazvînî [*F. Wüstenfeld*, neşri, Göttingen 1848], II, 194; Mustevfi [Bombay 1311 (1894)], 266; Hâfız Ebrû [yazma, British Museum, no. Or. 1577], 27a; İbn Mişkeveyh [*Fragmenta Historiarum Arabicorum*, Leyden 1871], 539. *Şâh-nâme* deki [(Turner Macan, Kalküta, 1829) s. 1860, satır 4, ve s. 1927, satır 6 ve devamı], Hencest (müstensih hatası) kelimesi «Çiçest» okunmalıdır, iki kelime arasındaki fark Arap harflerindeki noktaların karıştırılmış olmasıdır.

Tebrîz şehri, göl kıyısından 30 mîl (48.270 km.) kadar doğuda, Şâhâ adası veya yarım adası yakınlarında göle dökülen bir ırmağın üzerindedir. Tebrîz, III. (IX.) yüzyılda, Mütevekkil'in halifeliği zamanında, İbn er-Revâd adlı birinin buraya yerleşmesine, kendisi, kardeşi ve oğlu kendilerine saraylar yaptırıp ve daha sonra bunların çevresinde toplanmış kasabayı bir duvarla çevirmesine kadar basit bir köy olarak görülür. Geç devirlere ait bir rivâyet gerçekte, Tebrîz şehrinin kuruluşunu Hârûn er-Reşîd'in karısı Zubeyde'ye atfeder, fakat daha önceki vekayinâmeler bu beyânı desteklemedikleri gibi, ilâveten bu sultanın Azerbâyçân'ı ziyaret bile etmiş olduğu hiç bir yerde kayd edilmemiştir. Muğaddesi, IV. (X.) yüzyılda Tebrîz'i, Cuma câmisi bulunan, pek çok akarsuyla iyice sulanan ve meyve bahçeleri ile çevrili hoş bir şehir olarak tasvir eder. 610 (1213) yılında burada bulunan Yâ'kût, o sırada orasının Azerbâyçân'ın başta gelen şehri olduğunu söyler; Kazvîni oranın, °Attâbî (yani hâreli) ipeği, kadifeleri ve dokuma kumaşları ile meşhur olduğunu buna ilâve eder. 618 (1221)'de Tebrîz'i zapt eden Moğollar'ın derhal para karşılığı uzaklaşmaları temin edildi, böylece şehir mûtat yağmadan kurtuldu ve yukarıda bahsedilmiş olduğu gibi, sonraki İlhanlı sülâlesi zamanında, bu bölgelerin en büyük şehri haline geldi.

Mustevfî, Tebrîz hakkında uzun bir izahat verir. O, iki kere, yani ahalisinden 40.000 kişinin öldüğü 244 (858)'de ve 434 (1043) de, depremden yıkıldığını ve yeniden kurulduğunu anlatır. Son tamirinden sonra, çevresi 6.000 kadem uzunluğunda, on kapılı bir duvarla çevrilmişti ve böylece ta VIII. (XIV.) yüzyıla, Gazan Hân'ın eski duvarın dış kısmında büyük mahalleler yaptırmasına, bunları yeni bir duvarla çevirmeye başlamasına kadar ayakta kaldı. Altı kapıyla girilen bu [yeni sur] Valiyân tepesini [şimdiki Küh-i Surhâb veya °Aynalı - Zaynalı] çenberi içine alıyordu ve çevresi 25.000 kadem ölçüsünde idi. Mustevfî, Tebrîz'in içteki ve dıştaki kapılarının adlarını verir (el-yazmalarında bunlar epeyce değişiktir) ve Gazan Hân'ın 703 (1303)'de, temelini kendi attığı büyük bir dış mahalle olan Şâm'a (7) gömüldüğünü kayd eder. Halefleri, şehir içinde ve Valiyân tepesi eteklerinde yerleşmiş Reşîdî dış mahallesinde, bir çok güzel câmiler ilâve ve umumi binalar tesis ettiler. Tebrîz meyve bahçeleri, şehrin güneyinde yer almış *Sehend dağı*'ndan doğan *Mihrân Rûd* ile sulanırdı. Tebrîz'in çevresinde, birçoğu kendi akarsularının adlarıyla adlandırılmış yedi bölge bulunuyordu. Bu adlar, yakın köylerle birlikte Mustevfî

tarafından teferruatlı olarak verilmiştir, fakat bir çok özel isimlerin okunuşu pek belirsizdir. Tebrîz'i 730 (1330) yılında ziyaret eden İbn Battûta şehrin dışında bulunan, mescid ve Gazan Hân tarafından yaptırılmış güzel medresesiyle, Şâm mahallesiinden bahseder. Bağdâd kapısından şehre giren [İbn Battûta], Gazan çarşısı ile satışa arz edilmiş değerli taşların bol bulunduğu Kuyumcular çarşısı'nı kayd eder. Onun yanında Misk ve Amber pazarı bulunuyordu. Cuma câmii'nin, Gilânlı Vazir 'Alî-şâh tarafından yaptırılmış olduğunu; avlusunun mermer ile döşetildiğini, şadırvana suyun bir kanalla getirildiğini söyler. Duvarlar perdahlı çini (Kâşânî işi) ile kaplı idi ve caminin sağ ile solunda, bir tarafında bir mescid ve diğerinde bir medrese bulunuyordu (c).

Adları ayrı ayrı verilmiş iki ırmak, Tebrîz'in dış mahallelerinden akan Mihrân Rûd ile, yine onun gibi Tebrîz'in güneyindeki Sehend dağı'ndan kaynağını alıp güney-batıya doğru akan *Serd Rûd* (Soğuk ırmak) her ikisi de şehrin kısa bir mesafe kuzeyinde, *Serâv* ırmağına katılırlar. Serhâb ırmağı diye de adlandırılan Serâv Rûd, Tebrîz'in doğuya doğru 200 mil [322 km.] ötesindeki Erdebîl'e hakim *Seblân Kûh* [Sebelân dağlarından] doğar. Peşpeşe tuzlu bataklıklardan geçerek ve bir çok kollar alan, Serâv ırmağı, Tebrîz şehrinin batıya doğru 40 mil [64.360 km.] kadar ötesindeki bir noktada Urmiye gölüne dökülür. Sehend ile Seblân dağlarının ikisi ve buralardan doğup akan ırmaklar, Mustevfî tarafından teferruatlı olarak anlatılır. Adını ırmağa veren *Serâv* veya *Serâb* (8) şehri, Tebrîz'den Erdebîl'e giden yol üzerindedir ve Mustevfî'ye göre, dört nahiyeye; *Verzend*, *Derend*, *Berâgûş* ve *Sekhîr* ile çevrilmiştir. İlk Arab coğrafyacıları, şehrin adını, Serât (Serâb yerine) yazarlar ve İbn Havkal, orayı, bol hububat ve meyvenin yetiştiği tarlalar ve meyve bahçeleri ile çevrili, bir çok değirmenleri ile güzel bir yer olarak tasvir eder. Serât'da pek çok hanlar ve mükemmel çarşılar bulunuyordu. Bu adı Serâv veya Serv diye harekeliyen Yâkût, halkının pek çoğunun boğazlandığı 617 (1220) yılın-

---

(c) Mukaddelesi, 378; Yâkût. I, 822; Kazvîni. II, 227; Mustevfî. 153 - 155; *Cihan-nûma* [nşr. İbrahim Efendi, İstanbul 1145 (1732)]; aynı eserin bir kısmı M. Norberg tarafından Lâtinceye tercüme edilmiştir, Lund 1818], 380; İbn Battûta [Arapça metin Fransızca tercümesi ile birlikte nşr. Defremery ve Sanguinetti Paris, 1874-1879], II, 129.

daki Moğol istilasıyla buranın harabeye çevrildiğinden bahseder. Buna rağmen bir asır kadar sonra, Mustevfî - eserini yazdığında şehir yine kendini toplamıştı - oranın Tebrîz'den üç ve Erdebîl'den iki günlük yürüyüşte olduğunu ilâve eder.

Serâv ırmağı'nın sol (güney) kıyısından aldığı bir kolun üzerinde, *Miyâne* (9) yolunun Tebrîz'den on fersah ötesinde *Avcân* veya *Ûcân* (10) kasabası yer alır. Burada VII. (XIII.) yüzyılda bulunan *Yâ'kût*, *Ûcân*'ı, çok iyi bir çarşısı bulunan, surla çevrilmiş bir şehir olarak tasvir eder. Bununla birlikte burası, Moğollar tarafından yıkılmış olup, Mustevfî'nin zamanında, bir sıralar burada konaklıyan Gazan Hân tarafından tekrar inşa ettirilmiştir. O, burayı *Şehr-i İslâm*, «İslâm Şehri» olarak yeniden isimlendirdi ve çevresini 3.000 kademlik horasan harçlı taştan inşa edilmiş bir surla çevirtti. Pamuk, hububat ve bol meyve yetiştiren çevre nahiyeleri çok münbit idi. *Âb-ı Ûcân* denilen ırmağı, *Sehend dağı*'nın doğuya bakan bir burnundan doğar. Bu dağın güney-batısında ve Tebrîz'den aşağı-yukarı 60 mil'de [96.540 km.], göl kıyısından dört fersah uzaklıkta, *Farslar*'ın *Dih Huvârkân* olarak (11) yazdıkları, İbn Havkal ve Arab coğrafyacılarının ise harekeledikleri gibi, büyük *Dâherrekan* köyü bulunuyordu. *Yâ'kût*, değişik bir okunuş şekli olarak *Dih Nahircân*'ı Pers hükümdarı *Husrev*'in mâliye nazırı olan *Nahircân*'ın köyü (*Dih*) anlamında açıklayarak, verir. Mustevfî burayı, bol miktarda meyve ve hububat yetiştiren, mevkufât ve sekiz köyle çevrili küçük bir kasaba olarak tasvir eder (ç).

Marâga şehri, Tebrîz'in aşağı-yukarı 70 mil [112.630 km.] güneyinde, *Sehend dağı*'ndan, güneye doğru akan ve sonra batıya kıvrılıp, göle ulaşan *Sâfi ırmağı* [*Sâfi-Rûd*, Acı - çay] üzerindedir. *Karyeü'l-Marâga*'nın (*Merâ köyü*) bir kısaltması olan *Marâga*'ya *Farslar* tarafından *Efrâze Rûz*, denildiği söylenir. IV. (X.) yüzyılda *Marâga*, İbn Havkal tarafından, o sırada *Azerbâycân*'ın başta gelen şehri *Erdebîl* büyüklüğünde bir şehir olarak tasvir edilir; ayrıca *Marâga*'nın zâten bir süre için, *Erdebîl*'e devamlı naklinden önce, devlet hazinesi ve dairelerinin yerleştiği evâlet merkezi bile olduğunu ilâve eder. *Marâga*, dışında, mahsuldar meyve bahçeleri bulunan, bir sûr ile çevrilmiş pek hoş bir şehir olup, burada yetişen bal tadında, dışı yeşil ve içi kırmızı, kokulu mahalli bir kavun çe-

(ç) *İştahri*. 190; *İbn Havkal*. 248, 253; *Yâ'kût*. I, 131, 198; II, 425, 636; III, 64; *Mustevfî*. 155, 158, 204, 205, 217, 218.

şidi ile meşhur idi. Mukaddesî, kalesinden ve istihkâmlarından, ve bunların dışında yayılan büyük bir dış mahalleden bahseder. Yâ'kût istihkâmların Hârûn er-Reşid zamanında yaptırıldığını ve Halife Me'mûn tarafından tamir ettirildiğini kayd eder.

Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, Moğollar'ın ilk zamanlarında Marâga, Azerbâyçân'ın başşehri oldu ve Mustevfî burayı, bir kısmının adlarını verdiği, bir çok akarsularla bol bol sulanan sayısız ve münbit nahiyelerle çevrili büyük bir şehir olarak tasvir eder. Marâga'nın dışında, Hülegû'nun emri ile meşhur İl-Hânî cedvellerinin hesaplandığı ve yayımlandığı, astronomi bilgini Nâşr ed-Dîn Tûsî tarafından inşâ ettirilmiş büyük bir rasathâne de vardır. Bununla birlikte, harabeleri hâlâ duran bu rasadhâne, Mustavfî VIII. (XIV.) yüzyılda [eserini] yazdığı sırada bile, bakımsızlıktan harap olmuş idi. Kazvîni, Marâga'dan üç fersah mesafede bulunan, iki tarafından bir akarsuyun geçtiği ve kale içinde, kendi sarnıcı ile sulanan *Umîdâbâd* denilen bir bahçenin bulunduğu, *Ruvîn Diz* (12) kalesinden bahseder. Buradan bir fersah uzaklıkta, birçok fevkalâdelikleri anlatılan sıcak bir su menbaına [ılıca] sâhib *Cenbezek* köyü bulunuyordu.

Marâga'nın batısında göle dökülen Şâfi çayının suları, taşma sırasında *Cagtû çayı* [Cigatun Zarina - Rûd] ve kolu *Tagtû* [*Nagatu*, bk. V.Minorsky, «Savuç Bulak», *İA.*, X, 256]'nunkiyle karışır. Bunların her ikisi, Mustevfî tarafından tasvir edilmiş olduğu gibi, Kürdistan dağlarından doğar ve gölün bütün güney kıyısı, bunların taşmasıyla geniş bir bataklık halindedir. Burada, kıvrıla-kıvrıla akan ırmaklar ile çevrilmiş, küçük *Leylân* (13) (veya *Neylân*) kasabası, mahsuldâr meyve bahçeleri arasında bulunuyordu ve Mustevfî zamanında, Moğollar tarafından iskân edilmişti. *Yolboyu cedvelerinde* verilmiş mesâfelere göre, *Leylân*'ın biraz güneyinde, *Sisâr* (14)'dan (Cibâl eyâletinde) doğru gelen yolun ikiye ayrıldığı yerde, *Berze köyü* (15) vardı. Yollardan sağ taraftaki, kuzey-doğuda Marâga'ya giderken, solda ise gölün batısında Urmiye'ye giden yol uzanırdı.

Gölün güney kıyısından elli mil [80.450 km.] ötede, Farslar'ca *Pesevâ* [olarak] telâffuz edilen. Yâ'kût'un ziyaret ettiği *Besvâ* (16) bulunuyordu ve o, zamanında ahâlisinin çoğunluğunun hırsız olduğunu beyan eder. Mustevfî, mahsuldâr meyve bahçelerini metheder ve oranın kuzey-batısında, İbn Havkal zamanında Kürdler ile iskân edilmiş olan *Uşnu* (17) kasabası yer alır. IV. (X.) yüzyılda,

Uşnu, Mezopotamya'nın komşu şehirleri, bilhassa Musul ile büyük bir at ve sığır ticareti yapardı. Toprakları çok münbit idi ve koyun otlakları meşhurdu. Burayı ziyaret eden Yâkût, güzel bahçelerinden söz açar ve bu adı Uşnûye olarak yazan Mustevfi, kendisinin *Din Kiyâhân* dediği dağlık bölgenin, orta büyüklükte bir şehri olarak tasvir eder (d).

Adını göle veren Urmiye şehri, onun batı kıyısından kısa bir mesafede yer alır. Bir rivâyet Urmiye'yi, Zerdüş't yani Zoroaster'in doğduğu yer olarak, ileri sürer. İbn Havkâl'a göre, kasaba, IV. (X.) yüzyılda Marâğa ile aynı büyüklükte, güzel bir yer olup, bağlar ile çevrilmiş idi; çarşıları ticarî eşya ile iyice dolu olup, bu sonuçlar arasında Cuma câmii'nin olduğu yerde elbiseciler çarşısı bulunurdu. Urmiye tahkim edilmiş olup bir kale ile savunulurdu, ve bir akarsu buradan geçerek, aşağı-yukarı bir fersah mesafede bulunan göle akardı. VIII. (XIV.) yüzyılda, şehrin çevresi 10.000 kadem gelen sûruyla, koca bir alan tutmak üzere genişlemiş ve bir çok köyler mevkufâtı olmuştu. Urmiye'nin kuzeyindeki ana-yolda ve gölün kuzey-batı köşesinden bir miktar mesafe ötede, *Selmâs* (18) vardır. Mukaddesî, burayı, güzel çarşıları ve taştan yapılmış bir Cuma câmii ile hoş bir kasaba olarak, tasvir eder; yerin ahali, IV. (X.) yüzyılda Kürd menşeli idi. Yâ'kût, VII. (XIII.) yüzyılda *Selmâs*'ın büyük kısmının harabe halinde olduğunu söyler, fakat Mustevfi ertesi yüzyılda, Moğol Gazan Hân'ın hakimiyetinde, Vezir Ali Şâh'ın surunu, çevresi 8.000 kadem olarak, yeniden yaptırdığını ve kasabanın böylece tekrar önceki ehemmiyetini kazandığını kaydeder. Havası soğuk idi ve batıdaki dağlardan doğan bir ırmak göle doğru içinden akardı.

Gölün kuzey kıyısında, görünüşte bugünkü Turse ile aynı olan *Tarûc* veya *Tasûc* (19) denilen kasaba vardı. Mustevfi, yukarıda söylendiği gibi, sık-sık *Tasûc* veya *Tarûc*'un Tuz gölü'nden bahseder ve böylece bu su tabakasına kendi adını vermek şerefini Urmiye ile paylaşır. VIII. (XIV.) yüzyılda *Tasûc* önemli bir merkez olmalıdır, göle pek yakın bulunmasıyla Tebriz'den daha sıcak ve daha rutubetli, bağ ve meyve bahçeleriyle çevrili idi. *Selmâs*'ın kuzey-doğusunda *Hoy* diye telaffuz edilen *Havî* (20), Kuzeye Aras (Araxes) ırmağına doğru akan bir akarsu üzerindedir. *Havî*, mün-

---

(d) İştahrî, 181; İbn Havkâl, 238 - 239; Mukaddesî, 377; Yâ'kût, I, 284, 564, 626; IV, 476; Kavîni, II, 350, 358; Mustevfi 158, 159, 218.

bit topraklar ile çevrili ve fevkalâde dîbaları ile ünlü, Yâ'kût ve Kazvinî'ye göre, kuvvetle tahkim edilmiş bir kasaba idi. Burada kışın sıcak ve yazın soğuk akmasıyla ün kazanmış bir kaynak da vardı. Mustevfi, kasaba surununun 6.500 kadem ölçüsünde bulunduğunu ve ahalisinin, Hatâi (Çinli)'ler gibi, beyaz bir ırktan olduğunu söyler. Seksen köy mevkulâtından idi.

Hoy'un doğusunda yer alan *Merend* (21) şehri, Hoy ırmagının bir kolu üzerinde olup Mukaddesî tarafından IV. (X.) yüzyılda câmisi ve bir dış mahallede bahçelerle çevrili bir pazarı olan küçük bir kale olarak tasvir edilir. Yâ'kût buranın Kürtler tarafından tahrip edildiğini ve ahalisinin şehrin yağmasından sonra, sü-rüldüğünü söyler. Mustevfi'nin, kendi zamanında *Merend*'in eski genişliğinin ancak yarısına sahip olduğunu, fakat hâlâ kırmızı boya yapımında kullanılan Kırmız böceği ile meşhur olduğunu ve şehir çevresindeki atmış köyün mevkufâtından olduğunu yazar (e).

Aras nehrinin kuzeyinde bulunan *Nahçivân* (22) veya *Nakcavân* genellikle Azerbâyecân eyâletinden sayılırdı. Arap coğrafyacıları Neşevâ olarak isimlendirdikleri ve menazil-nâmelerde sık sık verdikleri bu şehir hakkında hiç malûmat vermezler. Nahçivân önemini Moğollar zamanında kazanmıştır ve Mustevfi tarafından kerpiçten inşa edilmiş büyük bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Bunun doğusunda, yakın bir mesafede *Alancık* kalesi vardır ve kuzeyinde *Mâst Kuh* denilen karla kaplı bir dağ vükselir. Nahçivân'da Selçuklu sultanı Melik-Şâh'ın meşhur veziri Nizâm el-Mülk'ün oğlu Ziya el-Mülk tarafından yaptırılmış bir türbe vardır ve Ali Yezidi Ziya el-Mülk'un, aşağı-yukarı Nahçivân'dan 15 mil (24 km.) uzaklıkta, Merend yolu üzerindeki *Kerker* kalesi'nde, Aras'ın üzerinde yaptırmış olduğu meşhur köprüyü (harabeleri hâlâ mevcuttur) tasvir eder.

Aras'ın biraz aşağı kısmında yer alan *Culfa* (23), diğer bir yazılışıyla *Câlûla* [Safevi hükümdarı] Şâh Abbâs tarafından 1014 (1605) yılında, İsfahan'ın güneyinde inşa ettirdiği, adını da Aras üzerindeki eski Culfa'dan Culfa koyduğu bu yeni dış mahalleye eski merkezin Ermeni ahalisini naklettirdiği zaman, tahrip ettirilmiş

(e) İştahrî, 181; İbn Havkal, 239; Mukaddesî, 377; Kazvinî, I. 180; II. 354; Yâ'kût, I. 218; II. 502; III. 120; IV. 508; Mustevfi, 156, 159, 218

tir. Aras nehri kıyısındaki diğer şehirler arasında, Mustevfî'nin bahsettiği *Urdûbâd* (24) (hâlâ mevcuttur) güneyden bir nehrin Aras'a karıştığı yere yakın bir mesafededir ve bu nehrin kıyısında ise, Yâ'kût'un da bahsettiği *Dizmâr* kalesi yer alır. Aras'ın yine aşağı kısmında *Murdân Na'im* bölgesinde *Zengiyân* (25) yerleşmiştir, Aras üzerindeki, bugün bile var olan ikinci köprü buradadır. Bu köprü Farca'da *Pûl-i Hudâ-Âferîn* «Allahın takdis ettiği köprü» olarak isimlendirilmiştir ki Mustevfî bu köprünün 15 (636) yılında Hz. Muhammed'in arkadaşları tarafından inşa edilmiş olduğunu söyler. Murdân (veya Murâd) Na'im bölgesi dahilinde 30 köy mevcuttu (f).

Erdebîl Şehri, Mustevfî tarafından ismi *Enderâb* olarak verilen nehrin yukarı kısmındadır ve Erdebil nehri ise biraz aşağı kısmında sol taraftan *Âher* (26) nehri ile birleştikten sonra, Hudâ-Âferîn köprüsünün kısa bir mesafe alt kısmında Aras nehrine akar.

Erdebîl ve Âh'ar nehirleri, zikredilen sıra ile Erdebil'e hakim meşhur *Seblân Kûh* [Sebelan] dağının doğu ve batı yamaçlarından, doğarlar ve yine bu dağın güney yamacından doğan, daha önce bahsedilmiş olan, *Serâv* nehri batıya doğru akarak Urmiye gölüne dökülür. IV. (X.) yüzyılda İbn Havkal Seblân dağından bahsederken, yanılarak bu dağın *Tîhrân*'dan birkaç mil kuzeyde olan *Demâvend* dağından daha yüksek olduğu zannına kapılmıştır. Yamaçları ağaçlarla kaplıdır ve burada Mustevfî tarafından sayılmış birçok köy ve kasaba yerleşmiştir. Mustevfî ilâveten, Seblân dağının 50 fersah uzaklıktan görülebildiğini, zirvesinin daima karla kaplı olduğunu, tepeye yakın bir yerde de üst su tabakasının her zaman donuk olduğu bir pınarın bulunduğunu söyler. Seblân dağına yakın iki dağ daha vardır. Bunlardan biri Âher'in kuzeyindeki *Kûh Serâhend*, diğeri *Siyah Kûh* [Karadağ]'dır. Bu sonuncu dağın korulukları arasında inşa edilmiş küçük bir yerleşme merkezi olan *Kelenter*'in bir kalesi olup civardaki birçok hububat tarlalarını sulayan bir de nehir buradan geçer.

Erdebîl, daha öncede bahsedilmiş olduğu gibi, IV (IX.) yüzyılda Azerbâyçân'ın başkenti idi. İstahrî tarafından yapılan tasvir-

(f) Yâ'kût. IV, 262, 767, 784; Mustevfî, 157, 159, 206; °Ali Yezidi [Zafer-nâme, Farsca metin, Bibliotheca Indica, Kalküta. 1887, Petis de la Croix tarafından yapılan Fransızca tercümesi, *Histoire de Timour Be*, Paris 1722], I, 398,399; II, 573.

de: Bu şehrin surla çevrili olduğu ve bu surun her cephesindeki duvarı bir fersahın üçte ikisi uzunluğunda olduğu, şehrin evlerinin pişmiş tuğla ve kilden yapıldığı ve o zaman ordunun burayı garnizon olarak kullandığı, belirtilmektedir. Balı ile çok meşhur olan Erdebîl'in kendisine bağlı çevre toprakları da çok münbit idi.

Mukaddesi kaleden ve birbirleriyle keşişen dört yol içindeki Erdebil çarşısı ile bu kavşakta yer alan Cuma camiiinden bahseder; Dış mahalleleri ile çok geniş bir sahaya yayılmış idi. Erdebîl 617 (1220) yılında Moğollar tarafından yağma ve tahrip edilerek harap bir hale getirilmişti, fakat bundan kısa bir müddet evvel, Yâ'kût'un burada bulunduğu zamanlarda, çok kalabalık bir şehir idi. Eskiden Erdebîl Farsca adıyla, *Bâzrân Firûz* olarak bilinirdi. VIII. (XIV.) yüzyılda Mustevfî eserini kaleme aldığı zaman, Azerbâycân'da Erdebîl'den daha büyük bir şehrin olmadığını düşünmüştür, o eski ihtişamının ekseriyetini tekrar kazanmış ve X. (XVI.) yüzyılda, bahsedildiği gibi, yeni kurulmuş Safevi idaresi altında, önce Tebrîz takiben İsfahan'dan önce, bir müddet bütün İran'ın başkenti olmuştu.

İlk Arap coğrafyacılarının listelerinde yer alan Âher şehri Erdebîl'in 150 mil (241.350 km.) batısında, *Âher ırmağı* üzerindedir ve Yâ'kût tarafından güneyinde Serâhend dağının yer aldığı güzel inşa edilmiş bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Tepenin meyilli sırtı üzerinde yerleşmiş hem Yâ'kût ve hem de Mustevfî tarafından kaydedilen bir çok küçük kasaba ile çevrilmiştir fakat bu kasabaları tesbit etmek veya tanımak şimdiki durumda çok güçtür. Buranın çevre bölgesi VIII. (XIV.) yüzyılda bölgeye hakim olan ve burayı geliştiren bir sülaleye atfen *Pîşkîn* (27) (bugünkü *Mîşkîn*) olarak bilinirdi. Pîşkîn kasabası Âher'den bir günlük yürüyüş mesafesinde idi ve aslen *Verevî* ismi ile tanınırdı. Mustevfî. Enderâb çayı üzerinde, Âher suyunun kendisine karıştığı yerin biraz üst kısmında, Moğol hükümdarı Gazan Hân'ın veziri Ali-şâh tarafından yaptırılmış güzel bir köprünün olduğunu söyler (g).

Sefir Rûd yani Beyaz Nehir, kolları ile beraber Azerbâycân'ın bütün suyunu kendine çeker. O, uzunluğunun büyük bir kısmı ile

---

(g) İştahrî, 181: İbn Hâvkal, 237, 238, 240, 266: Mukaddesî, 374, 377: Yâ'kût, I, 197, 367, 409, 461: IV, 918: Mustevfî, 156, 157, 204, 205, 217.

Azerbâycân ve Cibâl eyâleti arasında bir sınır teşkil ederek akar ve sonunda Gilân eyâletini de geçerek Hazar denizine dökülür. İstahri ve diğer Arab yazarlar [bu nehre] *Sebîd-rûz* adını verirler. Mustevfi ise, kendi zamanında Moğollar'ca Hûlân Mûlân (daha doğrusu Ulân Mören) olarak bilindiğini, bunun Moğolca «*Kızıl nehir*» manasına geldiğini ve bugün Sefid Rûd nehrinin bir kısmı Türkçe «*Kızıl ırmak*» manasına *Kızıl Uzen* [Kızıl Özen] olarak tanındığını söyler. Mustevfi, Sefid Rûd'un Kürdistan'ın dağlık bölgesinden, *Penc Engoşt* (Farsca) yani Beş parmak dağından doğduğunu yazar. Sefid Rûd kuzeye doğru akarken ilk olarak sağ kıyısından aynı isimli, bundan sonraki fasılda tasviri verilecek olan şehirden gelen *Zencân suyunu* alır, sonra sol taraftan, batıdan aşağıya doğru [doğuya] akan sularla karışmış bir şekilde olan Miyânic ırmağı ile birleşir. Sefid Rûd, Miyânic şehrinin kuzeyinde batıya döner, sol tarafından Erdebil'in güneyindeki Halhâl'dan (28) aşağıya [güneye] doğru gelen *Sencûde* ve *Gedîv* sularını alır ve tabiken Halbâl'in *Şah Rûd* bölgesinde *Şal* ırmağı buna karışır. Aşağı kısımdan, Cibâl eyâletinden (XV. fasılda tasvir edilecektir) gelen *Tarum* suyu Sefid Rûd ile sağ tarafından birleşir ve Batiniler'in topraklarından gelen Şâh Rûd nehri (yukarıda bahsettiğimiz Şâh Rûd bölgesi ile karıştırılmamalı) bunu takip eder ve nihayet dağ maniasını da aşan Sefid Rûd Gilân eyâletindeki Kevtem'de Hazar Denizine ulaşır.

Bahsedilmiş olduğu gibi Miyânic ırmağı Sefid Rûd'un sol kıyısından aldığı en önemli kol idi. Ucân'ın güneyindeki bölgeden doğarak batıya akardı ve *Germ Rûd* (29) bölgesinde sol taraftan Serâv'ın güneyindeki tepelerden doğan, Germ Rûd (sıcak nehir) suyunu alırdı. Miyânic şehrinin aşağı kısmında da, [Sefid Rûd] sağ kıyısından, kaynakları Marâğa'nın doğusundaki tepeler olan, *Heşt Rûd*'un Miyânic'le birleştiği yerde otuziki kemeri bulunan büyük bir taş köprü vardı.

Miyânic veya Miyâne şehri bütün bu nehirlerin kavşağında kurulmuş ilk zamanlardan beri önemli bir merkez idi. İbn Havkal buranın IV. (X.) yüzyılda kalabalık bir şehir olduğunu ve havâlisinde -sonraları *Germ Rûd* adı altında bilinir- bol miktarda meyve yetiştiğini yazar. Mukaddesî, burayı yeni ismiyle, Miyâne olarak verir ve bir eşya ambarı olarak gösterir ve yine VI. (XII.) yüzyılda burayı ziyaret eden Yâcût da, buranın durumunu metheder. Bunu takip eden yüzyılda Mustevfi eserini yazdığı zaman, bu şeh-

rin büyük bir kasaba seviyesine düştüğünü fakat Moğollar tarafından başlatılmış yol güzergâhı üzerinde önemli bir menzil olduğunu kaydeder. Şehrin iklimi sıcaktır ve böceklerin sebebiyet verdiği hastalıklar çok çeşitlidir (Miyâne tahta biti bugün de seyyahlara dehşet verir), bununla beraber, bol miktarda mahsul veren topraklara sahip, yüzden fazla köy Germ Rûd bölgesi mefkûfatındadır.

Kuzeyden, Halhâl bölgesinden aşağıya doğru gelen üç nehir, Sencide, Gediv (veya Kedpû, Cihan-nüma'da böyle) ve Şâl, Sefîd Rûd ile birleşir. Halhâl aynı zamanda bu bölgenin en önemli şehrinin adıdır, menazil-nâme'lerde Erbil'in oniki fersah güneyinde olarak verilir. Geçmişte önemli bir yer işgâl etmiş olan ve karla kaplı tepelerin ortasında bir sıcak su menbaı da bulunan *Firûzâbâd* (30) şehri, Mustevfî'ye göre, eskiden şehir valisinin ikamet yeri idi fakat harabe haline geldiği zaman Halhâl şehri onun yerini aldı. *Firûzâbâd*'ın gerçek yerini bulmak bugün imkânsızdır. Bugünkü haritalarda görülen *Kalûr* ve *Şâl* (31) gibi küçük merkezler *Şâh-Rûd* (32) bölgesinde olup *Şâl* tepelerinden doğan *Şâl* ırmağı (bugünkü küçük *Şâh-Rûd*) üzerindedir. Mustevfî Halhâl bölgesinde bugün tesbit edilemiyen birçok yer isimleri daha verir (ğ).

Azerbâycân'ın birkaç mahsülü, takip eden faslın sonunda tasvir edilecektir ve bu eyâletten geçen yolların kısa bir özeti de Cibâl eyâleti verildikten sonra XV. fasla bırakılmıştır. Bu yollar meşhur Horasan yolu üzerinde değişik yerlerden başlarlar ki bundan sonraki eyâlet tasvirinden incelenecektir.

(ğ) İştahrî. 189: İbn Havkal. 246, 253: Mukaddesî. 378: Yâ'kût. I, 239: IV. 710: Mustevfî. 156, 158, 198, 215, 218: *Cihan-nüma*. 384, 388.

NOTLAR (*)

- (*) Bu notlar, tercüme eden tarafından hazırlanmıştır.
- (1) ERDEBİL, ARDABİL, Azerbâyçân'da Aras ırmağının Karasu çayına dökülen Balıhlu-su (Balıkçay) kenarında, 40° 20' şark tülü ile 38° 20' şimal arzında 1520 m. irtifaında her tarafı dağlarla çevrili dairevî bir ovada ve tarihi ticaret yolları üzerinde bir Türk şehridir (Mirza Bala, «Erdebil», *İA.*, IV, 289 - 293).
  - (2) TEBRİZ, Urmiye gölünün kuzey-doğu kıyısına hafifce meylli ovanın (takriben 55×30 km.) doğu köşesinde yer alır.
  - (3) MERÂGA, MARÂĞA, Sehend dağının (3547 m.) güney mâilesi üzerinde, 1400 m. yükseklikte kâindir. Bu dağ Meraga'yı Tebriz şehrinden ayırmaktadır (V. Minorsky, «Merâga», *İA.*, 731 - 738).
  - (4) İSFAHÂN, İŞFAHÂN, İran'da 32° 39' 34" Kuzey arzı ile 51° 40' şark tülünde, 1550 m. yüksekliğindeki geniş bir yaylada, Zanda-Rûd (bugünkü Zâyanda-Rûd) ırmağı üzerinde vâkî tarihi bir şehrin adı ve aynı adı taşıyan bir vilâyetin merkezidir (Mirza Bala, «İsfahan», *İA.*, V, 2, 1068-1072).
  - (5) URMİYE, Batı Azerbâyçân'da, ismini verdiği Urmiye Gölü'nün batısında kâindir.
  - (6) TARÛC veya TASÛC, Urmiye Gölü'nün kuzey kıyısında yerleşmiş bir kasaba olup şimdi Tursa adı ile bilinir.
  - (7) ŞÂM, V. Minorsky'nin bir köy olarak bahsettiği Şam, Tebriz şehrinin batısında Acı Çay'ın sol kıyısında, (eski Farsca şekli Şanb).
  - (8) SERÂV veya SERÂB, Tebriz'in doğusunda, Miyâniç'in ise kuzeyinde olup Tebriz'den Erdebil'e giden yol üzerindedir.
  - (9) MİVÂNE, MİYANIÇ, Maraga'nın doğusunda Zencan - Tebriz yolu üzerinde bir merkezdir.
  - (10) ÜCÂN, Urmiye gölü ile Sehend dağının doğusunda Tebriz-Miyâne-Zencan yolu üzerinde ve Tebriz'in 10 fersah güney doğusundadır. Gazan Hân tarafından «şehr-i İslâm» olarak da adlandırılmıştır.

- (11) DÎH HUVÂRÂN, Dâherrekân köyü veya Dih Nehircân, Sehend dağının güney-batısından ve Tebriz'den aşağı-yukarı 96540 km. mesafededir.
- (12) RUVİN DÎZ, Revândiz, Büyük Zâb ırmağının sol tâbilerinden Rûbâri Ravândiz vadisi kenarında Musul-Tebriz yolu üzerindedir Revândiz veya Ravanduz, şark kaynaklarında bâzen Ravândiz, Rû'indiz şeklinde zikredilir (B. Darkot, «Ruvindiz», *İA.*, IX, 715-717).
- (13) LEYLAN (NEYLAN) kasabası Meregâ'nın güneyinde, Berze-Meregâ yolu üzerindedir.
- (14) SÎSÂR, SÎSER, bugünkü Sanna, İran'da Hemedan, Dinever ve Azerbâycân ile hem hudud olup Arap coğrafyacıları Sisâr'ı Doynavor-Maraga -yolu üzerinde-'ın kuzeyinde 20-22 fersah (3 konak) mesafede olarak gösterirler (V. Minorsky, «Siser», *İA.*, X, 714-715).
- (15) BERZE (Barze) köyü, Urmiye gölünün güneyinde Merâga-Siser yolu üzerindedir.
- (16) BESVÂ, PESEVÂ, Urmiye Gölünün güney kıyısından 80 km. mesafede olup, Farslarca Pesevâ olarak telaffûz edilir.
- (17) UŞNU, UŞNUYE, Urmiye şehrinin doğusunda ve gölün güney ucunun batısında olup göl kıyısına aşağı-yukarı 50 km. mesafededir.
- (18) SELMÂS, SALMÂS, İran Azerbâcân'ında bir idarî bölge olup, Urmiye gölünün kuzeybatısında kâindir. Güneyde Avgân (Afgan) dağ silsilesi ile Vergeviz geçidi (yüksekliği 1999 m.) Selmâs'ı Urmiye idarî bölgesinden ayırır (V. Minorsky, «Selmas», *İA.*, X, 461-462).
- (19) TARÛC, TASÛC, Urmiye gölünün kuzey kıyısında yerleşmiş bir kasabadır.
- (20) HAVÎ, HOY, HUVAYY, İran hakimiyeti altındaki güney Azerbaycân'da 38° 37' kuzey arzı ve 45° 15' doğu tülü arasında, Urmiye gölünün kuzey-batısında ve meşhur Çaldıran ovasının güney-doğusunda kâin bir Türk şehridir (Mirza Bala, «Hoy», *İA.*, V, 1, 571-573).

- (21) MEREND, Tebriz'in 60 km. kuzeyinde Tebriz ile Aras arasında yarıyolda (Merend Culfa arasındaki mesafe 60 km.) bulunmaktadır. 10 km. kadar genişlikte ve hafifce batıya meyilli bir ovanın doğu köşesini işgal eder. Güneyde Savâlan dağlarının batıdaki devamı olan Mişov silsilesi burayı Tebriz ovasından ve Urmiye gölünden ayırır (V. Minorsky, «Merend», *İA.*, VIII, 759-760).
- (22) NAHÇIVÂN, Nesevâ, Nahçuvân veya Nahıçevân, güney Kafkasya'da bir şehir olup Aras ırmağının kuzey (sol) tarafında bulunur ve ırmak vasıtasıyla İran'dan ayrılır (V. Minorsky, «Nahçıvan», *İA.*, IX, 34-35')
- (23) CULFA, CÛLÂLÂ, biri Azerbâyçân'da diğeri güney İran'ın İsfahan bölgesinde olmak üzere bu adı taşıyan iki kasabadan birincisine Azerbâyçân Culfa'sı ve ikincisine İsfahân Culfa'sı denilmektedir.
- a. Azerbâyçân Culfa'sı, 39° kuzey arz dairesinin biraz altınma Alınca Çay'ın Aras'a döküldüğü yerdedir.
- b. İsfahan Culfa'sı yahut «Yeni Culfa» güney İran'ın İsfahan bölgesinde Zâyanda-Rûd suyu üzerinde I. Şâh °Abbâs (1586-1628) tarafından kurulmuş bir kasabadır (Mirza Bala, «Culfa», *İA.*, III, 225-226).
- (24) URDÛBÂD, ORDUBAD, Azerbâyçân Culfa'sının doğusunda, Aras nehrinin kuzey (sol) kıyısında kâindir.
- (25) ZENGÎYÂN, Aras'ın güney (sağ) kıyısına yerleşmiş olup Azerbaycan Culfa'sının doğusuna düşer.
- (26) ÂHER, EHER, Tebriz'in kuzey-doğusunda, Kaledere'nin güneyinde olup, Tebriz-Berzend yolu üzerindedir.
- (27) PİKİN, MİSKİN, Âher'in hemen kuzeyini kapsıyan bir bölge olup İlhanlılar zamanında yedi şehirden ibaret idi.
- (28) HALHAL,, Halhal (eski Firûbâbâd), Güney Azerbâyçân'da Erdebil'in güneyinde, Miyânic'in şarkında ve Gilân hududunda, 37° 38' kuzey arzı ile 48° 49' doğu tülleri arasında Kızıl-Özen ırmağı kollarının suladığı münbit ve madence zengin bir arazi dahilinde merkezi Hiroâbâd (Hirâbâbâd) olan muhtelif Türk boy ve uruğları ile meskûn bulunan bir vilâyetin adıdır (Mirza Bala, «Halhal», *İA.*, V, 2, 127-129).

- (29) GERM RÛD, Ucan - Serâv ve Miyânic merkezleri arasında kalan bölgedir.
- (30) FÎRÛZÂBÂD, bk. not 28.
- (31) ŞÂL, Hâhhal'ın güneyinde, Sefîd Rûd'un Cilân eyâletine girdiği yerin hemen kuzeyinde bir köydür.
- (32) ŞÂH-RÛD, Hâhhal'ın güneyinden başlayıp güneyde Sefîd Rûd, doğuda Gilân eyâleti ile çevrili bölgeye verilen addır.